

Карнеева Вольга Ігараўна
метадыст ІПК установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны
ўніверсітэт харчовых і хімічных тэхналогій”
(г. Магілёў, Беларусь)

ПРЫЁМЫ ТРАНСФАРМАЦЫЙ УЗУАЛЬНАЙ ФРАЗЕАЛАГІчнай АДЗІНкі ў МАСТАЦКІХ ТВОРАХ У. КАРАТКЕВІЧА

У артыкуле на прыкладзе фразеалагічнай адзінкі «падымаць (узнімаць) вочы» разглядаюцца такія прыёмы трансфармацый, як напырэнне кампанентнага складу і замена кампанента. Праводзіцца апісанне гэтых прыёмаў з практычнага боку. Робіцца выснова, што змяненне кампанентнага складу ўзуальнай фразеалагічнай адзінкі не заўсёды прыводзіць да змены яе сямантыкі.

Кожнай мове ўласціва самабытнасць, абумоўленая жыццём народа, і ў гэтым вялікая роля належыць фразеалогіі як значнаму фрагменту рэпрэзентацыі лінгвакультурнай ментальнасці. Менавіта праз фразеалагічную сістэму праяўляецца вобразнасць мовы таго ці іншага народа, асаблівасці яго светапогляду, маральныя каштоўнасці, духоўны гістарычны вопыт. У гэтай сувязі самаатычныя фразеалагічныя адзінкі (далей – ФА), якія ўтрымліваюць у сабе рэаліі, звязаныя з цэлам чалавека, маюць важнае значэнне ў адлюстраванні ў мове асаблівасцей культуры народа.

Саматычныя кампаненты фразеалагічных адзінак успрымаюцца чалавекам як «рэаліі, якія атрымалі ў культуры значнасць і якія маюць пэўную каштоўнасць; гэтым самым словы-кампаненты фразеалагізма, як найменні гэтых рэалій, становяцца знакамі, у якіх увасоблены культурныя сэнсы дадзеных рэалій», а суаднясенне саматычных кампанентаў з саматычным кодам культуры «стварае культурны фон, на якім разумеецца значэнне фразеалагізма, пачуццёва ўспрымаецца і перажываецца яго вобраз, адгэньваецца тое, што адбываецца ў рэчаіснасці» [1, с. 102–103].

Вочы – адзін з важных парных органаў. Праз іх мозг атрымлівае 80% інфармацыі пра навакольны свет, а таму яны з’яўляюцца найбольш каштоўным і ўразлівым інструментам чалавечага пазнання. Лексема *вока* ў сучаснай беларускай мове мае два значэнні, зафіксаваныя ў ТСБЛМ: 1) орган зроку, а таксама сам зрок; 2) *перан.* здольнасць бачыць, набытая ў працэсе жыццёвага вопыту [2, с. 146]. Таксама вочы называюць люстэркам душы, характару, настрою; месцам знаходжання душы [3, с. 232], паколькі ў іх адлюстроўваецца ўнутраная сутнасць чалавека. Яны выказваюць усе адценні пачуццяў, стану душы і разумовых працэсаў.

Зварот да творчасці У. Караткевіча звязаны не толькі і не столькі з аўтарытэтам пісьменніка, яго самабытнасцю, грамадскім прызнаннем, колькі з наяўнасцю ў яго творах значнай колькасці індывідуальна пераўтвораных ФА, створаных на аснове гатовых моўных ФА, зафіксаваных адпаведнымі слоўнікамі. Прыклады, узятыя з твораў пісьменніка даюць магчымасць разгледзець функцыянаванне аказіянальных ФА, утвораных на аснове ўзуальнай ФА *падымаць (узнямаць) вочы / падняць (узняць) вочы* са значэннем ‘глядзець на каго-, што-небудзь’ [4, с. 150].

Сярод прыёмаў змянення кампанентнага складу ФА мы разглядаем пашырэнне кампанентнага складу ФА і замену кампанента ФА. **Замена кампанента ФА** з’яўляецца самым ужывальным відам кантэкстуальнага пераўтварэння ФА. Аказіянальная замена кампанента ФА ажыццяўляецца на аснове парадыгматычных сувязей гэтых кампанентаў з лексічнымі моўнымі адзінкамі. Так, кампанент, які замяняюць, і кампанент, на які замяняюць, могуць знаходзіцца ў сінанімічных, антанімічных адносінах. І.Ю. Трацякова выкарыстоўвае адпаведныя паняцці – карэляты-сінонімы, карэляты-антонімы, карэляты-паронімы і пад. [5].

Прыкладам карэлята-сіноніма з’яўляецца наступная дзеяслоўная пара – *падымаць (узнямаць)* і *ўзвесці* (‘узняць (вочы, позірк), паглядзець

уверх' [2, с. 366]): «*Я ўзвёў вочы*» [6, с. 375]; «*Лысы скурчаны чалавек, у якога заду з прарэхі выбіваўся хвосцік кашулі, узвёў на мяне вочы і лыпнуў імі*» [6, с. 459]; «*Берасневіч узвёў вочы і пабачыў твар надзвычайнай прыгажосці, трошкі сухі і рэзкі, з вялікімі чорнымі вачыма*» [6, с. 232]; «*Мітрапаліт узвёў вочы да яснага неба*» [6, с. 527].

Антанімія таксама ўласціва фразеалагічнай сістэме беларускай мовы. У аснове антанімічнай замены кампанентаў ляжыць супрацьпастаўленне значэнняў фразеалагічнага кампанента і слова-замышчальніка. «Далёка не кожная фразеалагічная адзінка мае моўны фразеалагічны карэлят-антонім. І калі ў моўнай фразеалагічнай адзінцы з'яўляецца ў маўленні супрацьлеглая па сэнсе фразеалагічная адзінка, якая адсутнічае ў ментальным лексіконе, то такая фразеалагічная адзінка з'яўляецца аказіянальным утварэннем» [5]. Як карэляты-антонімы ўспрымаюцца фразеалагічныя дзеяслоўныя кампаненты *падняць* (узняць) і *апусціць* (а таксама дзееспрыметнікі і дзееспрыслоўі, утвораныя ад гэтага дзеяслова) пры трансфармацыі ўзуальнай ФА: «*“Небарака, д'ябальскі непрыгожся”, – з жалею падумаў я і апусціў вочы*» [6, с. 336]; «*Можна, я нават затрымаў іх даўжэй, чым трэба было: я ж быў павінен трошкі выкупіць гэты грэх апушчаных вачэй*» [6, с. 336]; «*Вось бачыце, – апусціла яна вочы. – Вы зусім не такі. Многія з гэтых радавітых людзей паступіліся б*» [6, с. 375]; «*І засаромелася, апусціла вочы ў зямлю*» [6, с. 425]; «*Апусціўшы вочы, яна сказала: // – Хадзем, я пакажу вам карціны*» [7, с. 154]; «*Адному небяспечна, – апусціў вочы Рыгор*» [6, с. 437]. ФА *падняць* (узняць) вочы трансфармуецца ў аказіянальную *апусціць вочы* са значэннем 'скіраваць позірк уніз, перастаць глядзець прама ў вочы'. Пры гэтым утвораная ФА адрозніваецца ад узуальнай і значэннем, і канатацыяй.

Другім прыёмам змянення кампанентнага складу ФА з'яўляецца **пашырэнне кампанентнага складу ФА**. Аказіянальнае пераўтварэнне ФА адбываецца падчас уключэння ў яе склад слоў свабоднага ўжывання. Кампаненты, якія ўскладняюць ФА, арганічна ўлісваюцца ў яе структуру, уплываючы тым самым на значэнне. Пашырэнне кампанентнага складу ФА становіцца магчымым дзякуючы структурнай раздзельнаафармленасці і патэнцыйнай рухомасці яе межаў. І.Ю. Трацякова звязвае прычыну шырокага выкарыстання гэтага прыёму з адносна лёгкім і зразумелым механізмам пераўтварэння ФА.

У аснову класіфікацыі тыпаў пашырэння ФА звычайна паклад-

зена адпаведнасць пашыральніка пэўнаму члену сказа. На гэтай падставе выдзяляюцца тры тыпы пашырэння кампанентнага складу ФА: атрыбутыўны, аб'ектны і акалічнасны [8, с. 136]. Намі было заўважана, што падчас трансфармацыі ўзуальнай ФА *падняць (ўзняць) вочы* У. Караткевіч найперш звяртаецца да першага тыпу: «*Што такое? – яна ўзняла на яго смелыя дзіцячыя вочы*» [7, с. 66]; «*Маці ўзняла на сына зацікаўленыя цёмныя вочы*» [7, с. 91]; «*А Свеціловіч усё вагаўся. Пасля ўзняў свае светлыя вочы*» [6, с. 436]. Новыя аказіянальныя ФА не мяняюць семантыкі ўзуальных ФА, але ж, дзякуючы ўключэнню ў іх склад новых слоў, становяцца персаніфікаванымі, суадносячыся з канкрэтным персанажам твора.

Цікавымі і вартымі ўвагі з'яўляюцца прыклады, калі прыёмы аўтарскай апрацоўкі ФА выкарыстоўваюцца не ізалявана адзін ад аднаго, а ў сукупнасці. Так, у творах У. Караткевіча сустракаюцца аказіянальныя ФА, утвораныя шляхам накладання аднаго прыёму на другі: «*Ускінула насцярожаныя вочы Горава*» [7, с. 112]; «*Яна схіліла галаву, а потым, праз імгненне, ускінула на Горава цёмныя вочы (Леаніды)*» [7, с. 42]. Тут назіраем замену кампанента *падымаць (ўзняць)* на дзеяслоў-сінонім *ускінуць* у значэнні 'рэзка ўзняць ўверх, хутка глянуць' [2, с. 382] і пашырэнне кампанентнага складу ФА дзееспрыметнікам *насцярожаныя* і прыметнікам *цёмныя*.

У наступных двух прыкладах таксама назіраецца замена кампанента ФА толькі ўжо карэлятам-антонімам і атрыбутыўны (у першым выпадку) і акалічнасны (у другім) тып пашырэння кампанентнага складу ФА: «*І зноў – занадта паспешліва – апускае да вышывання нявінныя, цёмна-сінія, дзівосныя вочы*» [7, с. 13]; «*Вочы Бермана сціпла апусціліся*» [6, с. 366].

Такім чынам, замена кампанента ФА і пашырэнне кампанентнага складу ФА даволі шырока прадстаўлены ў творчасці У. Караткевіча. Гэта тлумачыцца тым, што падобныя механізмы пераўтварэння з'яўляюцца лёгкімі і зразумелымі для любога носьбіта мовы. Так, пашырэнне складу ФА часцей за ўсё адбываецца за кошт уключэння прыметніка ў яе структуру, а замена кампанента ФА – на аснове сінанімічных і антанімічных сувязей. Часцей за ўсё такія ўключэнні і замены не прыводзяць да кардынальнай змены семантыкі аказіянальнай ФА ў параўнанні з узуальнай, але ж дзякуючы ім трансфармаваныя ФА становяцца больш прыстасаванымі да мастацкага кантэксту. Так, да аказіянальных ФА У. Караткевіч звяр-

таецца, калі неабходна даць трапнае і дакладнае апісанне знешнасці герояў, іх унутраных якасцей або ахарактарызаваць эмацыянальны стан персанажаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Гудков, Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гносиз, 2007. – 288 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў : у 2 т. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад рэд. І. Л. Капылова [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 2022. – Т. 1 : А–Н. – 487 с.
3. Егазаров, Л. Большая энциклопедия символов и знаков / Л. Егазаров. – М. : Астрель, 2007. – 723 с.
4. Ленешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Ленешаў. – Мінск : Беларус. энцыкланедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.
5. Третьякова, И. Ю. Оказиональная фразеология (структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты) : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / И. Ю. Третьякова. – Ярославль, 2011. – 379 л.
6. Караткевіч, У. С. Збор твораў : у 25 т. / Уладзімір Караткевіч ; рэдкал.: І. М. Паланейчык [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 2012–2020. – Т. 4 : Аповесці. Легенда : канец 1940-х – 1958 / падрыхт. тэкстаў і камент. Анатоля Вераб'я і Пятро Жаўняровіча ; рэд. тома Віктар Іўчанкаў. – 2013. – 861 с.
7. Караткевіч, У. С. Збор твораў : у 25 т. / Уладзімір Караткевіч ; рэдкал.: І. М. Паланейчык [і інш.]. – Мінск : Маст. літ., 2012–2020. – Т. 6. : Леаніды не верпуцца да Зямлі : раман амаль што сентыментальны / падрыхт. тэкстаў, камент. і паслясл. Генадзя Кажамякіна ; рэд. тома Анатоль Верабей. – 2014. – 462 с.
8. Вакуров, В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц / В. Н. Вакуров. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 175 с.